

Кулішенко О. Ю.,

аспірант кафедри історії держави і права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАВО ВЛАСНОСТІ І ПРАВО ВОЛОДІННЯ В ГЕТЬМАНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТЬ

Анотація. Стаття присвячена характеристиці правових понять права власності та права володіння в Гетьманській Україні. Поряд із цим у статті розкривається право власності і право володіння через призму їхньої соціальної дії на тогочасні суспільні відносини, які існували в Гетьманщині. Доводиться, що право власності на землю носило найбільш повний характер, що відповідало римській юридичній традиції. При цьому право власності на землю також існувало поряд з правом володіння на неї і дається їх розмежування. Розуміння цих понять найбільш чітко здійснюється через призму існування в українському суспільстві періоду Гетьманщини різних станів, для яких діяли різні джерела права.

Ключові слова: право власності, право володіння, земля, Гетьманська Україна, законодавство.

Постановка проблеми. Проблема права власності та права володіння на землю в період Гетьманської України є однією із найбільш дискусійних проблем в сучасній історико-правовій науці. Нині вчені не прийшли до єдиного висновку чи існувало право приватної власності на землю в зазначений період.

Стан дослідження. Питаннями права власності та права володіння за часів Гетьманської України займалися відомі вітчизняні історики та історики права, зокрема О. Шевченко, В. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейка, М. Домашенко, В. Рубаник та інші.

Мета: надати характеристику поняттям права власності та права володіння в Гетьманській Україні, довести існування права приватної власності на землю в цей період.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні склалася ситуація, коли вітчизняні науковці, які досліджують проблематику історії земельного права в Україні часів Гетьманщини, фактично розділилися на два табори. Представники першого табору відстоюють позицію, що в Гетьманщині не існувало права приватної власності на землю, а було лише право володіння. Так, О. Шевченко з цього приводу зазначає, що «земля... і все, що на ній росте чи розташоване природним шляхом, не може бути у приватній власності» [7, с. 129].

Саме тому користуватися лісом, що виріс природним шляхом, водоймами, які також виникли природним способом, можуть усі, у кого виникла у цьому потреба. Таку думку також відстоюють В. Лановик, З. Матисякевич та Р. Матейка, які вважають, що у запорозьких козаків, в основу їхнього «економічного устрою була покладена ідея володіння, а не право власності» [6, с. 453–454].

У свою чергу, інші науковці М. Домашенко та В. Рубаник навпаки говорять про існування в Гетьманщині приватної власності на землю, навіть і в козаків. З цього приводу дослідники зазначають, що «повнота, необмеженість (крім обов'язку за свій рахунок мати озброєння, спорядження і відбувати військову службу) і спадковість козацької земельної власності давали все більше підстав для віднесення її до власності приватної, оскільки суттєвих відмінностей у правовому положенні земель козаків і земель шляхетських майже не спостерігалось» [3, с. 253].

Як на нашу думку, основна причина зазначеної дискусії полягає перш за все у складності самого понятійно-категоріального визначення поняття права приватної власності і права володіння землею. Адже на підставі опрацьованих нами архівних матеріалів бачимо, що часто в тодішній правотворчій практиці ці поняття плутали, а то й і взагалі ототожнювали.

Крім того, необхідно мати на увазі і законодавчу невідповідність правової системи Гетьманщини. В цьому контексті лише зауважимо, що в єдиному кодифікованому збірнику українського права того часу «Права, по яким судиться народ малоросійський...» немає чіткого визначення та юридичного розмежування цих понять.

Виходячи з цього, ми поставили собі за завдання розібратися у зазначених питаннях, через призму дослідження права та юридичної практики в українській гетьманській державі періоду другої половини XVII – кінця XVIII століття. При цьому, з метою більш об'єктивного розкриття досліджуваної проблеми, ми за методологічний орієнтир взяли вивчення тогочасного права з позиції його соціальної дії.

У сучасній юридичній науці поняття права власності розглядається, як невід'ємне природне право людини та громадянина. Це недоторкане, певним чином визначене суспільством та визначене державою на основі міжнародних стандартів майно і цілеспрямована сума коштів, що забезпечують людині нормальні потреби існування в певних історичних, соціально-економічних умовах [2, с. 43]. Розглядаючи поняття приватної власності в якості невід'ємної складової природних прав людини, вважаємо за необхідне визначити найсуттєвіші її ознаки, до яких відносимо:

- по-перше, такою власністю може вважатися не вся приватна власність, яка належить людині, а тільки та, яка забезпечує його нормальні для цього суспільства і для цього часу потреби на основі міжнародних стандартів;
- по-друге, такої власності людина не може бути позбавлена ніколи і ніким, зокрема і державою на основі закону;
- по-третє, у виключних випадках в інтересах власника чи інших осіб при суворому дотриманні принципу законності, судом чи державною адміністрацією власник може бути тимчасово позбавлений права користуватися чи розпоряджатися таким майном;
- по-четверте, при розпорядженні такою власністю вона не підлягає конфіскації, не може бути предметом поруки, залогу, здаватися в оренду, відчужуватися без відповідної заміни;
- по-п'яте, держава здійснює посилену правову та організаційну охорону такої власності;
- по-шосте держава зобов'язана створити умови для набуття людиною цієї власності [2, с. 43–44].

Таким чином, у цьому відношенні ми схильні підтримати позицію західного вченого Г. Демсеця, який зазначав, що приватна власність є «не річ сама по собі, а пучок чи частина прав з використання речі» [4, с. 17]. Тобто поняття власність у його певному значенні стосується тільки права, титулу, інтересу, самі ж відносини власності трактуються, як взаємини між людьми, а не як стосунки на рівні людина і річ.

Характеризуючи приватну власність як юридичну категорію, слід зазначити, що сучасна правова наука визнає існування альтернативних систем власності, що дало їй можливість здійснювати їхній порівняльний аналіз. Так, на сьогодні виділяють три основні правові режими власності:

1) Система приватної власності, з умовами якої власником є конкретна особа – індивід, чие слово у вирішенні питань про використання ресурсу суспільства визнається кінцевим. Він знаходиться в привілейованому становищі в частині доступу до тих чи інших ресурсів, такий доступ відкритий тільки власнику чи особам, яким він передав (чи делегував) свої правомочності.

2) Система державної (колективної власності), згідно з якою доступ до об'єктів власності регулюється посиланням на колективні інтереси суспільства. За таких умов ніхто не перебуває у привілейованому становищі, стосовно використання цих об'єктів у власних інтересах.

3) Система загальної (комунальної власності), при якій також ніхто не перебуває в привілейованому становищі, а навіть навпаки доступ до ресурсів об'єктів цієї власності відкритий усім без винятку. Коли ж обсяг ресурсу обмежений, тоді регулятором виступає принцип «хто перший зайняв, той перший скористався» [5, с. 127]. У контексті земельних відносин періоду Гетьманщини ми вбачаємо реалізацію такого принципу на прикладі «займанщини».

Практичне втілення принципу приватної власності на землю в Гетьманщині протягом усієї її історії загалом вплинуло і на складність розуміння його в сучасній правовій науці. Тут перш за все необхідно розуміти, що реалізація права приватної власності на землю в Гетьманщині загалом носило становий характер. Як підказує нам вивчення численної наукової літератури та тогочасних джерел, це право набуття приватної власності було поширене переважно в середовищі тодішньої провідної верхівки українського суспільства, а саме гетьманів, козацької полково-сотенної старшини, представників української православної шляхти, яка перейшла на сторону Богдана Хмельницького в ході національно-визвольної війни 1648–1657 рр., духовенства тощо. Частково можливість отримувати землю в приватну власність мали і представники незаможних козацьких верств, міщанства і вільного селянства, але в подальшому, особливо вже в період XVIII ст. ці верстви таке право дедалі більше втрачали, обмежуючись лише правом володіння. Це право забезпечували Третій Литовський статут 1588 р., церковне право, нормативно-правові акти великокнязівської, королівської та гетьманської влади.

Однак щодо законодавчого забезпечення надання права власності на землю, то тут слід зазначити, що тодішнє чинне законодавство було досить розрізненим і несистематизованим.

Правова система України, починаючи з другої половини XVII ст. розвивалася в надзвичайно складних соціально-політичних умовах. З одного боку, збереження української державності на Лівобережній Україні забезпечувало розвиток права України з одночасним посиленням впливу на нього російського. З іншого боку, складна військово-політична ситуація, яка була пов'язана з поділом території України на Лівобережну і Правобережну порушували єдиний цілісний розвиток права, сприяли посиленню впливу на правову систему України права сусідніх з нею держав.

Розкриваючи поняття права володіння в правовій науці Гетьманщини слід зазначити, що тодішні правники вкладали в нього двояке значення: по-перше, право володіння ними розглядалося як самостійний правовий інститут, який незалежний від права власності; по-друге, право володіння є одним з повноважень власника.

При цьому в першому випадку йдеться про фактичне володіння, а в другому – про право володіння. Як зазначає І. Бойко, іноді навіть сьогодні ці поняття ототожнюють: володільця не відрізняють від власника, а власника не відмежовують від володільця. Проте ці різні правові категорії плутати не можна: володільця – це фактичний володар речі, незалежно від наявності на неї права; власник – фактичний володар речі, який має на неї право власності [1, с. 99].

У «Правах по яким судиться народ малоросійський...» його автори термін «володіння» вживали неоднозначно, зокрема, як один з елементів повноважень власника. Однак у результаті аналізу 6, 7, 14–20 артикулів XIV глави можна стверджувати, що володіння виступало як окремий правовий інститут. За «Правами...» володіння визначалося як фактичне панування особи над річчю, поєднане з наміром ставитись до неї, як до своєї, тобто володіти незалежно від волі іншої особи. Поряд із цим, зазначений кодекс розрізняв декілька видів володіння. Так, в основу поділу був покладений спосіб його набуття. За способами набуття володіння або за підставою його придбання розрізняли законне і незаконне володіння [1, с. 100]. Володіння вважалося законним, якщо його придбала будь-яка особа дозволеним способом, наприклад, шляхом купівлі. Під незаконним володінням розуміли володіння, придбане недозволеним способом – шляхом насильства, обману.

Основним видом користування землею на основі права володіння були рангові володіння, які в тогочасній Гетьманщині були своєрідним еквівалентом оплати за військово-адміністративну діяльність старшин і були приписані до відповідних урядів. Така система володіння землею набула поширення в перші десятиліття існування української гетьманської держави. Рангові володіння формально вважалися власністю Війська Запорізького і перебували у володінні Генеральної військової канцелярії.

Поряд із старшинським землеволодінням у Гетьманщині відомі ще дві форми володіння землею, а саме загальнодержавна або загальновійськова та общинна (колективна або спільна). Названі форми не суперечили одна одній, а навпаки, мирно співіснували.

Крім того, варто зазначити, що право володіння землею є витором українського звичаєвого права, яке ще в період литовсько-польської доби, вступило в суперечність з тодішнім писаним правом, де юридична регламентація приватної власності на землю була розроблена на досить високому рівні.

Висновки. У результаті опрацьованих нами джерел, можна зробити висновок, що протягом усієї історії Гетьманщини, у ній існувало дві форми права на землю, а саме: право приватної власності на неї, яке було відображенням розуміння цього права римськими юристами, як власності священної та недоторканної; та права володіння землею, яке було творінням власне української національної, як ментально-культурної так і правової традиції.

Крім того, реалізація права приватної власності на землю в Гетьманщині загалом носило становий характер.

Література:

1. Бойко І.Й. Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року : дис. ... канд. юрид. наук / І.Й. Бойко. – Львів, 1999. – 192 с.
2. Галуцько В.В. Приватна власність як невід'ємне природне право людини / В.В. Галуцько // Збірник наукових праць «Держава і право» Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України. – К. – 2008. – Вип. 42. – С. 38–44.
3. Домашенко М. Власність і право власності / М. Домашенко, С. Рубанік. – Х. : Факт. – 2002. – 550 с.
4. Demsets G. Agrari for vesvberh Ucreinin / G. Demsets. – London, 1378. – 345 с.

5. Капелюшников Р. Экономическая теория прав собственности (Методология, основные понятия, круг проблем) / Р. Капелюшников ; отв. ред. В.Н. Кузнецов. – М. : АН СССР, 1990. – 678 с.
6. Лановик Б. Економічна історія України і світу / [Б. Лановик, З. Мятисякевич, Р. Матейко] ; за ред. Б. Лановика. – К., 1995. – 678 с.
7. Шевченко О. Звичаєве право України IX – XIX століть / О. Шевченко. – К., 2014. – 199 с.

Кулишенко Е. Ю. Право собственности и право владения в Гетманской Украине: характеристика понятий

Аннотация. Статья посвящена характеристике правовых понятий права собственности и права владения в Гетманской Украине. Вместе с этим в статье раскрывается право собственности и право владения через призму их социального действия на тогдашние общественные отношения, которые существовали в Гетманщине. Доводится то, что право собственности на землю носило наиболее полный характер, что соответствовало римской юридической традиции. При этом право собственности на землю также существовало наряду с правом владения на нее, и дается их разграничение. Понимание этих понятий наиболее отчетливо осуществляется через призму существования в

украинском обществе периода Гетманщины различных условий для которых действовали разные источники права.

Ключевые слова: право собственности, право владения, земля, Гетманская Украина, законодательство.

Kulishenko O. The right to property and the right to possessions in Hetman Ukraine: characteristics of concepts

Summary. The article is devoted to the characteristic of the legal concepts of property rights and ownership in the Hetman Ukraine. Also this article discloses the right to property and ownership in the light of their social action on that historic social relations that existed in the Hetmanate. Proved that land ownership was of the most comprehensive character, which corresponded to the Roman legal tradition. This land ownership is also there, along with the right of ownership to it and given their separation. Understanding of these concepts most clearly through the prism of the existence of various states, of the Ukrainian society period Hetman, which were different sources of law.

Key words: ownership, possession, land, Hetman Ukraine, legislation.